بابەتی ئاکار بە پێی ئاراستەی ژیر و ئەزموون

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەددین – کۆلێژی ئاداب)

١ – لە شاکاری بێ وێنەی (ئاکار)دا باروخ سپینۆزا گوتوویەتی: مرۆڤی ئازاد ئەو کەسەیە پشت بە ژیر دەبەستێ، هیچ کاتێک ترسی مردن نایپەشۆکێنێ و لە خشتەی نابات، بگرە ڕاستەوخۆ حەز و ئارەزووی لە چاکە و چاکەکاریی و کارڕاستییە. بەپێی بنەمای گەڕان بەدوای ئەوەی سوود و قازانجی پێ دەگەیەنێ و دەبێتە مایەی ئەوەی بیپارێزی، دەژی و کار دەکات. دانایی و شارەزاییەکەی لەوەدا دەردەکەوێ کە بیر لە ژیان بکاتەوە، بە کەمترین شێواز و ڕادە بیر لە مردن بکاتەوە (١).

ئایا ترسان لە مردن و ڕۆژی قیامەت لە جیاتی حەز کردن لە ژیان و شادبوون بە خۆشی و چێژەکان تا چەند لەگەڵ ئازادی مرۆڤدا دێتەوە و دەخرێتە چ خانەیەکی ئاکارەوە؟

– لە ژیانی ئاکاریدا مرۆڤ لەو کار و کردار و چالاکییانەیدا کە دەیانکات جۆرە ئەرک و فرمان و ئۆباڵکێشان و نیاز (نیەت) ڕەچاو دەکرێن. مرۆڤ وەک ئەرکی سەرشان و ئۆباڵی ئەستۆ کارێک دەکات ئەو کارە پاڵنەرەکەی مەیلێکی سروشتی نییە، ئیتر ئەو ڕەوشە ئاکارییە بە چاکەکاریی (ڕەند) ناودەبرێ، یان ئەو خەسڵەتەی دەدرێتە پاڵ. ئەو دۆخە (ڕەوشە) ئەگەر وابێتە بەرچاو و وا هەستی پێ بکرێ کە نەک پابەند بوون بە ئازادی،

بەڵکوو ملکەچیی بەرجەستە دەکات! لەوەوە کەوتووەتەوە کە فەلسەفەی ئاکار – پشت بە ژیری کردەکی دەبەستێ – ئەوەی لە هەڵکەوتی لە ئارادابوودایە پشتگوێ دەخات، سەر گەرمی ئەوەیە ئەو هەڵکەوتە پێویستە چۆن بێ؟. ئەمەیە مەبەستی داهێنەری فەلسەفەی ترانسندێنتالی ئەڵمان ئیمانۆییل کانت (١٧٢٤ – ١٨٨٤ز) کە گوتوویەتی:

فەلسەفە کە داهێنەری قانوونی ژیری مرۆڤە، دوو کەرەستە (بابەتی) هەیە:

یەک: سروشت.

دوو: ئازادی (٢).

لەو قسەیەی (کانت)ەوە چەند خاڵێک دەکەوێتەوە:

یەک: لە سروشتدا هیچ جۆرە تۆبزی و ناچارییەک (حەتمیەت – زەرووڕەتێک) نییە، بەڵکوو ئەوە ژیرە خۆی وەک بیرکارێک – ئەندازیارێک چالاکە و نەزم و ڕێکوپێکی خستووەتە ناو سروشتەوە.

دوو: دوو جۆرە قانوون هەیە: قانوونی سروشتی و قانوونی ئاکار، یەکەمیان دەربارەی ئەوەیە لە ئارادایە و دووەمیان پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە: دەبێ چۆن بێت؟! ئەمەش وا دەگەیەنێ کە لە ئاکاردا لەجیاتی زانینی شتومەکی دەوروبەر و قانوونەکانی سروشت، بایەخ بەوە دەدرێ: پێوەندی نێوان مرۆڤەکان پێویستە چۆن بێ، بەتایبەتی لە کایەی داد و ئازادی و یەکسانیدا. بەو پێیە دەرگای چوونە نێو دەڤەری میتافیزیکی ئاکار دەخرێتە سەر پشت. ئەگەر جاران چاکەکاریی بیرۆکەیەک بووبێ لە جیهانی هزردا، دەبێ لەمەولا ببێ بە قانوونی خواستی ئازاد.

سێ: ئازادی لە بابەتی ئاکاردا – بە پێی تێگەیشتنی کانت، پشکی شێر بە ژیری کردەیی دەبەخشێ بۆ ئەوەی لە ڕاستودروستی ئەو کارانەی دەکرێن، دڵنیابێ بۆ ئەوەی بخرێنە خانەی ئاکارەوە.

٢ – شۆڕشی تەکنۆلۆجی، گیانی سەدەمی گۆڕیوە، ئەوەی چاوەڕێی لێ دەکرا، لە هەندێک لایەن و ڕەهەندییەوە لە مزگێنی دڵخۆشکەرەوە بووە بە هەڕەشە لەسەر ژیان و پاشەڕۆژی مرۆڤ. بە ڕادەیەک مرۆڤ لە ڕاستی دوور ناکەوێتەوە ئەگەر لاف لێ بدات کە لەم سەردەمەدا و لە بەرانبەر ئەنجامەکانی بە دەستهاتووی تەکنۆلۆجی، مرۆڤ خەریکە دەسەڵاتی بەسەر خۆیدا نەمێنێ و بە چۆکدا بێت! گومان کردن و باوەڕ لە دەستدان، بوون بە دیاردەی ژیانی ڕۆژانە، بۆیە ئاساییە ئەگەر بپرسرێ باشە: ئایین، سیاسەت، فەلسەفە، زانست لەوە بەولاوە دەتوانن چی بۆ مرۆڤ بکەن؟ ئەو بۆچوونە بووە بە ڕاستییەکی گومان هەڵنەگر:

– سندووقی دەنگدان و هەڵبژاردن نیشانەی بێگەرد و غەل و غەشی ئازادی و دیموکراتی نەماوە.

– زۆربوونی ژمارەی خانەقا و حوسەینییە و مزگەوت و پڕبوونیان لە نوێژکەران، بەڵگەی پتەویی، جێگیربوونی باوەڕ (ئیمان) و ئایین نییە. ئەگەر کاردانەوە (ڕی ئەکشن) نەبێت. لێرەوە ڕۆڵی بابەتی ئاکار سەرئاودەکەوێ!

– بابەتی ئاکار لە ئاقار ئەو ڕەوشە (دۆخە) ئاڵۆزەدا خۆی لەبەردەم ئەو پرسیارانەدا دیوەتەوە:

یەک: ئایا بابەتی ئاکار وەک بنەما و هاندەری کاروکردار وزە و توانایییەکە لە ناخی دەروونی مرۆڤدا و بەشێکی سەرەکی سروشت و پێکهاتەی ژیانیەتی یان:

دوو: ئەنجامی ئەو ڕێنماییانەیە کە ئایینەکان دایان هێناوە (٣)، یان

سێ: ئەو ڕێنماییانەن کە بوونی مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەدا کراون بە قانوون و بەسەریدا دەسەپێنرێن و دەبێ پێیانەوە پابەند بێت و لە کاتی سەرپێچی کردنیدا سزا دەدرێ و ڕووبەڕووی کێشە دەبێتەوە؟ ئەو سێ پرسیارانە ئەگەر لە ڕواڵەتدا سروشتی بێنە بەرچاو، لە گەوهەر و چییەتیدا جۆرێک لە باوەڕ نەمانی ئاکاریی بەرجەستە دەکەن.

ئاکار لە خۆیدا کاروکرداره لە ڕەوشت و کرداری مرۆڤدا دەردەکەوێ و بەپێی پێوەری تایبەتی هەڵدەسەنگێنرێ.

– گومان و دوودڵی و نەمانی باوەڕ بە بنەماکانی ئاکار لەلایەن فەیلەسووفی فڕەنسایی ژان پۆل سارتر ڕابەری ئێگزیستێنتیالیزم لە توێژینەوەی ئایا ئێگزیستێنتیالیزم فەلسەفەیەکی مرۆڤ دۆستە؟! بە شێوەیەکی ڕێکوپێک لە هەڵوێستی لاوێکی فڕەنسا – پاریس-دا تۆمار کردووە. کوڕە پاریسییەکە دایکێکی نەخۆشی زەلیل و زەبوونی هەیە، دەبێ بە دیارییەوە بێت و چاودێری بکات، لەولایشەوە ئەرکی نیشتیمانی و بەرەنگاربوونەوەی لەشکری هیتلەری ئەڵمان کە فڕەنسایان داگیرکردووە وا پێویست دەکات بچێتە ژێر باری ئەرکی بەشداربوون لە شۆڕش دژی داگیرکەر! ئایا دایکی بەو ڕەوشە سەختە بەجێ بهێڵێ و دوور نییە بمرێ (٤) و بچێتە ڕیزی شۆڕشگێڕانەوە و بە دەنگ بانگەوازی ڕزگارکردنی نیشتیمانەوە بچێ؟! کامیان هەڵبژێرێ و بڕیار لە بارەی کامیانەوە بدات؟ بە دوودڵیی دەمێنێتەوە و نازانێ چی بکات! ئەمەیە لە دەستدانی باوەڕ بە بنەماکانی ئاکار کە سارتر بە پابەندبوون ناوی بردووە. پابەند بوون بە ڕزگاری و ئازادی نیشتیمان، یان بە ئەمەک بوون بەرانبەر بە دایکی پەککەوتە و زەبوون.

بەشدار بوون لە شۆڕش دەبێتە مایەی مردنی دایکی. بەشدار نەبوون لەو ئەرکە نیشتمانییەدا ئۆباڵی سیاسی دەخاتە ئەستۆ؟ ئیتر بە هەر لایەکدا بیشکێنێ، دوودڵی و بێ باوەڕی و نیگەرانی لێ دەکەوێتەوە! ئایا دەکرێ لەو ڕەوشەدا بگوترێ کە ڕەوایەتیی ئامانج دەبێ ببێتە مایەی کرداری مرۆڤ؟ ئەو ڕەوایەتییە چۆنە؟ بە چ پێوەرێک بڕیار لە بارەیەوە دەدرێ؟ ئایا باوەڕی ئایینی لەو بارەیەوە چ ڕۆڵێک دەتوانێ بگێڕێ؟ ئایا ئەو پرسیارە لەخۆیدا جۆرە لێک نزیک کردنەوەی ئایین و فەلسەفە ناگەیەنێ؟ بوونی دوو ئامانجی ڕەوا ئەگەر بەشێوەی جیاوازیش بن، بڕیاردانەکە ئەوپەڕی سەخت و دژوار دەکات! ئەمەیە کێشەی گیانی سەردەم کە مرۆڤ بە دەستییەوە گیری خواردووە! بە عەرەبی پێی دەڵێن (ئەینەل مەفەر!).

٣ – چاکەکاریی – بەدکاریی (ڕەند – گەند) بەها، خواستی ئازاد، گوناح، داد و ستەم هەر بە کەرەستەی سەرەکی بڕیار (حوکمی) ئاکارییانە دەمێننەوە، بەڵام ئەو پرسیارە ئەکادیمیانەی کە پتر بە مەبەستی تاووتوکردن و توێژینەوە دەکرێ هەر سەرەتاتکە دەکات و یەخە بەر نادات:

ئایا چاکەکاریی و بەدکاریی لە شت و کاروکردار خۆیاندا بوونی بابەتییان هەیە، یان مرۆڤ ئەو خەسڵەتەیان بەسەردا دەبڕێ؟ بەها چییە و چ لایەنێک دایدەنێ؟ لەو کاروچالاکییانەدا پشت بە چ پێوەرێک دەبەسترێ؟

– ئەگەر گۆڕان سەرمەشقی ژیان بێ، کۆمەڵگەش ئۆرگان و ڕێکخراوێکی زیندوو بێ، دەبێ ئەو بابەتانەی لەو پرسیارانەدا هاتوون، دەستی گۆڕان بیانگاتێ! بگرە سەردەم ئەوەندە ئاڵۆز و لێوان لێو و پڕ لە کێشەیە، لە کۆمەڵگەیەکەوە

بۆ یەکێکی دیکە، لە قۆناغێکەوە بۆ یەکێکی تر بابەتەکە لە وردەکاریی و ناوەرۆکدا پەرە دەسێنێ و جۆرە گۆڕانێک بەرجەستە دەکات.

ئەگەر لە سەردەمێکدا تۆڵەسەندنەوە بەشێکی سەرەکی دابونەریتی کۆمەڵایەتی بووبێ، لەم سەردەمەدا بە بەدکاریی (تاوان) دادەنرێ و ڕووبەڕووی قانوون دەکرێتەوە. لە سەرجەم وڵاتانی ئەورووپا و لە هەندێک وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندان وشە و چەمک کە بە نێگەتیڤ و ناڕێ بۆ ئاماژەدان بە پێوەندی و ڕەوشتی ناجوان و نەخوازراوی نێرومێ بەکار دەهێنران، ئێستا باویان نەماوە و وشە و چەمکی تریان بۆ بەکار دەهێنرێ کە لەگەڵ ڕەوش (دۆخی) سەردەمدا بێنەوە. هەندێک وشە (کردار) هەر لە فەرهەنگیشدا (قامووس) ناویان لابراوە.

- ئەگەر خواست کە بەشێکی سەرەکی بابەتی ئاکارە، جۆرێک بێت لەبیرکردنەوە (هزر) پێش کردار بێت، ئەوجا دووپاتکردنەوەی حەز و ئارەزوو بێت، ئەوە ساغ دەکاتەوە کە:

یەک: هێزی بیرکردنەوەی مرۆڤ بە هیچ جۆرێک لە هێز و توانایی کار و کردار کەمتر نییە، بگرە هەرووکیان یەک پارسەنگیان هەیە.

دوو: بە هیچ جۆرێک چاکەکاریی و بەدکاریی لە وردەکاریی و چوارچێوە گشتییەکەدا ڕەها نین. ڕێژەیین لە سەردەم و جێگەیەکەوە بۆ یەکێکی تر گۆڕانیان بەسەردا دێت، ئەگەر جیاوازی پێوەندییە چڕ و خەست و خۆڵەکەشیان تاڕادەیەک کاڵ نەبێتەوە.

سێ: چاکەکاریی و بەدکاریی (ڕەند و گەند) ڕاستەوخۆ نە دەلالەتن و نە ئاماژە بە خەسڵەتی (ئاڕێ — ناڕێ)ی شت و کردار دەدەن، بەڵکوو چەند بابەتێکی هزرین و لە ڕەوش و دۆخی بیر بەولاوە نین، بە تایبەتی کاتێک کاروکردار و شمەک لەگەڵ یەکتری بەراورد دەکرێن (٥)، بۆیە گوتراوە:

چوار: شتێک نییە لە سروشتدا ئەو دوو ناوەی لێ بنرێ! ئەوەی هەیە و نییە: سوود و زیانە! هەندێک کار و شمەک سوود و قازانجیان لێ دەکەوێتەوە، بە چاکەوباش دادەنرێن و هی دیکە زیانبەخشن بە بەدکاریی و خراپە ناودەبرێن! هەر بەو پێوەرە بڕیارەکە گوناح و داد و ستەم دەگرێتەوە. کاروکردار و ڕەوشت کاتێک ئەو خەسڵەت و سروشت و ئەو ناوانەیان دەخرێتە پارسەنگ کە لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا خەڵک تەبا بن و لەسەر ئەوە ڕێک کەوتووبن چی بە چاکەکاری و چ بە بەدکاری دابنرێت! (٦).

٤ — ئەگەر لە دەستدانی باوەڕ بە بنەماکانی ئاکار کێشەی ژیانی سەردەم بێت، دەکرێ ئاماژە بە ئەنجامەکانی تەکنۆلۆجیا و زانستی مۆدێرن بدرێ چ ڕۆڵێکیان لەم بارەیەوە گێڕاوە؟ باشە چ ئۆباڵێک دەچێتە ئەستۆی فەلسەفە؟ دەکرێ وەک بەرزەکی بانان بێ ئارەقە لە کێشەکە دەربچی؟!

- فەیلەسووفی بن جووی ئەڵمان ئیدمۆند هۆسەڕڵ (١٨٥٩ — ١٩٣٨ز) دامەزرێنەری فەلسەفەی فینۆمینۆلۆجی لەسەردەمی خۆیدا کە لە زانکۆی گوتنگنی ئەڵمانیا مامۆستای فەلسەفە بووە، هەستی بەو تەنگژەیەی فەلسەفە و زانست کردووە و لە دوو بەرهەمیدا بە ڕوون و وردی هەڵوێستی خۆی دەربڕیوە: دەربارەی ڕەوش، فەلسەفە بە سڵ و پارێزەوە جۆرە گومانێکی وورووژاندووە، ئەوجا پشت ئەستوور بە وردبوونەوەکانی دیکارت، داوا لە فەیلەسووف و فەلسەفە دەکات پەنا بەرنە بەر بنەمای ((خودداری کردن لە بڕیاردان — ئێپۆخی))

و دەڵێ: پێویستە فەلسەفە و فەیلەسووف لەم سەردەمەدا بە بڕیاری (خۆبواردن لە بڕیاردان) (٧) و گومانێکی ڕیشەیی (ڕادیکاڵی) دەست پێ بکەن، هەرچی بیروبۆچوون و قەناعەتێک کە تاوەکوو ئێستا هەیانبووە و هەیانە، بخەنە ژێر نەشتەری گومان و پرسیارەوە و بۆ هیچ بڕیار و کارێک پشتیان پێ نەبەستن و سەرلەنوێ دەست پێ بکەنەوە. خۆ ئەگەر تاوەکوو ئێستا ئەمەیان نەکردبێ، پێویستە ئێستا بیکەن. ئایا ئەو داواکارییەی ئەو فەیلەسووفە بەو جۆرە وردەکارییە سەرتاپاگیرییە، هیچی بۆ فەلسەفەی سەردەم هێشتووەتەوە؟ گومان لە خۆیدا (ڕێژەیی — میتودەیی)ـە، نەک ڕەها، پێویستە و لە جێگەی خۆیدایە. ئەگەر مرۆڤ بڕیار نەدا و گشت شتێک بە جیهانی دەوروبەریشەوە بخاتە نێو کەوانەی خۆ بواردنەوە، چی پێ دەمێنێ بیکات و بیڵێ؟

– دەربارەی زانستی سەردەمی خۆی، هۆسەڕڵ ئەو گومانەی خۆی دەربڕیوە و گوتوویەتی: (٨)

ڕەوش و هەلومەرجی ئێستای زانستە ئەورووپاییەکان بە ناچاریی وا پێویست دەکات بە وردی بیری لێ بکرێتەوە و مرۆڤ ڕابمێنێ: ئەو زانستانە لە بنەڕەتەوە باوەڕبوونیان بە خۆیان و بە گرنگی و بایەخیان بە تەواوەتی لە دەست داوە. ئەمڕۆ مرۆڤی ئەم سەردەمەمان وەک مرۆڤی سەردەمی ڕۆشنگەریی نەماوە کە لەو زانست و کولتوورەی دایهێنابوون، بەرجەستەبوونی توانایی ژیریی مرۆڤ بەدی بکات. ئەو باوەڕەی جاران: گوایە زانست بەرەو ڕاستیی (حەقیقەت) هەنگاو هەڵدەگرێ، کاڵ بووەتەوە، هێز و توانایی جارانی نەماوە.

لەو قسەیەی (هوسەڕڵ)ـەوە دەردەکەوێ کە زانست بە مەرەی فەلسەفە چووە، دووچاری تەنگژە و گرفت بووەتەوە، ئەمەش بووەتە مایەی ئەوەی ئەو هیوایەی مرۆڤی سەردەم لەسەر پەرەسەندنی زانست و فەلسەفە هەڵی چنیبوو لە بێ ئومێدی بەولاوە هیچی دیکەی بۆ نەماوەتەوە. باوەڕ لە دەستدان! ناکرێ لەو ڕەوشە جەنجاڵەدا پریشک بە دامێنی ئاکار هەڵنەپڕژابێ!

– بە چ ئاقارێکدا دەگونجێ بێ ئومێدی هۆسەڕڵ لە زانستی سەردەمی خۆی لێک بدرێتەوە؟! هیچ گومان لەوەدا نییە کە هەردووک بابەت فەلسەفە و زانست کۆرپەی لە دایک بووی کێشە و تەنگژەی مرۆڤ و کۆمەڵگەبوون، ئەو ڕەوشە ئەرکی دیاریکراوی بۆ دەستنیشان کردوون، ئەگەرچی هەردووکیان دوو بابەتی ئاسمان و زەوی لە یەکتری جیاوازن، بەڵام دیاردە و ڕەوشی مرۆڤ و کولتوور و شارستانی دەردەبڕن و بەرجەستەیان دەکەن. هیچ گومان لەوەدا نییە ئەگەر مرۆڤ توانیبای لەوە باشتر دابهێنی و دوا ئامانجی خۆی بە هۆیانەوە بەدی بهێنێ، کەمتەرخەمیی نەدەکرد. خواست شتێکە و هەڵکەوتی لە ئارادابوو (واقیع) شتێکی دیکەیە!

– ئایا ڕاستە زانست گەوهەر و چێتی و زانستێتی خۆی لە دەست داوە؟ یان بە ئاراستەیەکدا بەرەو پێش دەچێ و هەنگاو هەڵدەگرێ ڕاستەوخۆ پێوەندی گەرموگوڕ و توندوتۆڵی بە کێشەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگەوە نەماوە؟ ئەگەر ئەمە مەبەستی هوسەڕڵ بووبێ، ناکرێ وا بە ڕەهایی بۆچوونە بڕیارەکەی پەسند بکرێت! خۆ ئەگەر مەبەستی ئەو وێنە زانستییە بێ کە بۆ ژیان و جیهان ڕەنگی ڕێژراوە، دەبێ لەو ڕەوشەدا گازندەکە یەخەی چ لایەک بگرێتەوە؟ توانایی بڕکردنی ژیری مرۆڤ، یان ئەو ئامرازە

(زانستەکان) کە مرۆڤ خۆی دایهێناون؟

- گشت بابەتەکانی کولتوور بە فەلسەفە و زانستەوە هێزی مرۆڤ وەک ئامراز دایهێناون بۆ یەکلایی کردنەوەی کێشەکانی ژیان. ژیان خۆیشی لە گۆڕانی نەپساوە و نوێبوونەوەی ماندوونەزاندایە، بەپێی ئەو گۆڕانەش جۆری بیرکردنەوە و داهێنانی ئامرازەکان دەگۆڕێن.

هیچ کەسێک لاری لەوە نییە ئەو گۆڕانەی گشت کون و کەلەبەرێکی لە ئەورووپا گرتووەتەوە، ڕەوشێک هاتووەتە ئاراوە ئەوەی لە تواناییدا بووبێ و لە کردن هاتبێ، دەستەبەری ئازادی سیاسی و ئابووری و داد و یەکسانی و دیموکراتی بووە، ئەمانەش دەرفەتی خۆشگوزەرانی و ئاسایش و داهێنانیان بەدی هێناوە. ڕاستە هەر ئەو دۆخە ئەو زەمینەیەی خۆش کردووە ستەمکارە کاربەدەستەکان ئامرازی مۆدێرنیان دەستگیر ببێ بۆ ئەوەی بە شێوەی سنووربەزێن بێدادی و ستەم لە خەڵک بکەن و بیانچەوسێننەوە! ئەوەش هەر ڕاستە کە هەردووک لایەنی لەبار و نالەباری ئەو ڕەوشە بەراورد بکرێ تای تەرازوو بەلای چاکەکەدا لاسەنگ دەبێ. شتی بێ کەموکووڕیی، ئەنجامی نموونەیی بێگەرد و خەوش تەنیا هەر وێنە و بیرۆکەن لە مێشک و ئەندێشەدا هەن و بوونیان هەیە! هەر ئەو ڕەوشە خۆی کە هۆسەڕڵ گازندەی کردووە، گۆڕانی سەرتاپاگیری بەسەر کۆمەڵگەکانی ئەورووپا و جۆری بیرکردنەوە و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا هێناوە. بنەماکانی ئاکار لەو گۆڕانە بە دوور و بێ بەش نەبوون، ئەمەش پێداویستییەکی ناچاریی گیانی سەردەم بووە! چۆن دەکرێ بە پێوەری کۆنی بە ساڵاچووی کاڵ بووەوە کاروکردار و ڕەوش پێوەندییەک هەڵبسەنگێنرێ کە دەرکەوتەی سەردەمێکی دیکەی جیاواز لە کۆنە – ڕابوردووەکەوە هەبێ! لێرەوە بنەمای ئەزموونیی (تەجرەبەیی) ئاکار سەرئاو کەوتووە!

٥ – ئەگەرچی بابەتی ئاکاری مۆدێرن لافی ئەوە لێ بدات کە بووە بە جۆرێک لە زانست! ئیتر پشت بەستنی بێت بە میتودەی زانستی، یان مەبەست ئەو پرسیارانە بێ کە دەیانکات! ئەوە پێوەندی توندوتۆڵی بە دوو کێشەوە هەیە کە لە دوو پرسیاردا داڕێژراون:

یەک: چەند بنەمایەکی گشتی دەستەبەر دەبێ کە دەتوانرێ بەهۆیانەوە بکرێ مرۆڤ بە ڕێکوپێکی چەمکی دەربڕی ((چاکەکاریی، بەدکاریی، ئەرکی سەرشان و فرمان)) بەسەر کردار و بیرکردنەوەدا پیادە و جێبەجێ بکرێن.

دوو: بە جۆرێک ڕوون بکرێتەوە کە دڵ ئاو بخواتەوە، ئەم چەمکانە چ واتا و دەلالەتێکیان هەیە و تا چەند بایەخدار و گرنگن(٩).

لەگەڵ ئەو دوو خاڵە گرنگەدا، کێشەکە هەر بە کراوەیی دەمێنێتەوە، ئایا چاکەکاریی لە خۆیدا ئامرازە بە ڕەوشێکی دیکە، یان ئامانجی خوازراوە؟ بۆچی دەبێ بابەتێک بە بەها و بایەخدار و یەکێکی دیکە بە پێچەوانەوە سەرنج بدرێت؟ ئایا لە وەڵامی ئەو پرسیارانەدا هۆکارەکە لە ئامرازەکەدا بەدی دەکرێ، یان لەوەی بە ئامانج دیار و دەستنیشان دەکرێ، یان هەردووکیان بەیەکەوە! بە هیچ جۆرێک ناکرێ ئەو بۆچوونە لەمێشکدا گەڵاڵە ببێ کە لە ئامرازی چاکە ئەنجامی نەخوازراوی بەد بکەوێتەوە! پێچەوانەکەشی دەکرێ شیاو بێ.

- هەر لەسەردەمی پرۆفیسۆر (جۆرج مۆر)ەوە، لە سەرەتای سەدەی بیست تاوەکوو ئەم سەردەمە نەتوانراوە پێناسەیەکی ورد و ڕوون و ڕەوانی چاکەکاریی بکرێت، چونکە پێناسەکەی دەچێتە خانەی شیکردنەوەوە، ئەوکارەش

پێویست بەوە دەکات ئەوەی شی دەکرێتەوە و پێناسەی بۆ دەکرێ دەبێ ببرێتەوە سەر بنەمایەکی دیکە، ئەمەش لە چاکەکاریدا لە کردن نایەت. دەکرێ چەمکەکە شرۆڤە بکرێ و بۆ نموونە بگوترێ کارێک بە چاکەکاریی دادەنرێ کە خوازراوبێ و لەلایەن خەڵکەوە پەسند بکرێت! لەو شرۆڤەیەوە ئەوە دەکەوێتەوە کە بابەتەکە دەڤەری ژێر بەجێ دەهێڵێ و دەچێتە خانەی هەست و سۆزی تاکەکەسانەوە، ئیتر چاکەکاریی بەو پێیە ئەوە نییە کە بەڕاستی حەزی پێ دەکرێ و دەخوازرێ، بەڵکوو ئەوەیە کە بێ پسانەوە حەز و ئارەزووەکان تێر و ڕازی دەکات، ئەمەش دەیخاتە نێو خانەی هەست و سۆز و (شعوور) و خواستەوە، لە دۆخێکەوە بۆ ڕەوشێکی دیکە دەچێ و خەسڵەتی خودی بەرانبەر بە باتییانەی پێ دەبڕێ!. ئەو بۆچوونە ئەو بڕیارەی لێ دەکەوێتەوە کە: تاقیکردنەوەی ژیانی ڕۆژانە، شارەزایی و ئەزموون دەری دەبڕن کە:

یەک: شارەزایی پراکتیکی و توێژینەوەی تیورییانە ساغیان کردووەتەوە کە بنەما بنەڕەتییەکانی ئاکار بە گشت ڕەهەندەکانییەوە، پێوەر و بڕیاردان و هەڵسەنگاندن و (حوکمدان) دەربارەی سروشتی کار و کردار و ڕەفتار و ڕەوشت، چاکەکاریی و بەدکاریی (ڕەند و گەند) لە سروشت و ناخی مرۆڤ و پێوەندییەکانییەوە سەرچاوە دەگرن و هیچ بنەما و سەرچاوەیەکی سەرووسروشتیان نییە.

دوو: ئەو ڕاستییە، بەپێی ئەو بۆچوونە کاڵ نابێتەوە کە: گشت بڕیار و (حوکم دانێکی) ئاکارییانە (١٠) ئەو پێوەرە دەردەبڕن: پێویستە کردار چۆن بێت، نەک ئەوەی چۆنە و هەیە! ئەمەش لەلایەکی ترەوە ئەگەر بارگرانی کردن نەبێ، جۆرە پابەندبوون و ئەرکی سەرشان پێویست دەکات و دەیسەپێنێ! لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەندەی بابەتەکە پێوەندی ڕاستەوخۆی بە پێوەر و هەڵسەنگاندنەوە هەیە:

یەک: گشت هەڵسەنگاندنێکی کردار و بەها بوونی پێداویستی لەلایەک و هەست و سۆز لەلایەکی دیکەوە دەکات بە پێشمەرج. ئەوجا: هانی بڕیاردان لەبارەی لار و کردارەکەوە دەدات.

دوو: هەر مرۆڤ خۆی، نەک لایەنێکی دیکە، خاوەنی ئەو پێوەرەیە، ئەو نموونەیە لە مێشکی دایە چۆن کار – کردارەکە هەڵبسەنگێنی و بەراوردی بکات و بۆ بایەخی پێ بدات!

٦ – پشت بەستنی بنەمای ئاکار بە ئەزموون و تاقیکردنەوە (تەجرەبە)، ئەوەی لێ دەکەوێتەوە کە شارەزایی و زانین لە ئەزموونەوە دەکەونەوە، تەنانەت جیاکردنەوەی ڕاستی لە چەوتی و هەڵە، هەڵاواردنی بەدکاریی لە چاکەکاریی پشت بە ئەزموون دەبەستن، لێرەوە مرۆڤ جۆرە کار و کردار و ڕەفتارێک دەکات، کە ئەزموون پەسندی بکات، سوود و قازانج و چێژ و بەختەوەرییان بۆ دەستەبەر ببێ، ئیتر کاری پەسندی ئاکارییانە، هێز و بایەخ و بەهاکەی لەو ئەنجامەوەیە کە لێی دەکەوێتەوە، ئەوجا سوود و قازانجەکە هی تاکەکەسان بێ، یان دەستەجەمعی بە کۆمەڵ! کارێک و ڕەوشتێک خەسڵەتی چاکەکاریی دەکەوێ ئەگەر هاتو ئەوپەڕی چێژ و قازانج و سوودێک کە لە توانستدا بێ، بەدی بهێنێ.

– بەو پێیە، ئەو ڕێبازە ئەزموونییەی ئاکار، بابەت و کەرەستەی ئاکار لە سەرجەم کار و کردار و ڕەوشتی مرۆڤدا بەدی دەکات. ئامانجەکەشی لەوەدا دەبینێ کە جیاوازی لەنێوان ڕەوشتی پەسند و ڕەوشتی بەددا بکات و تای تەرازوو بەلای یەکەمدا لاسەنگ بکات. هەر لەو بڕیارەوە سنووری نێوان چاکەکاریی و بەدکاریی (ڕەند

و گەند) ڕەنگڕێژ دەکرێ!، ئەمەش تاڕادەیەک دەرگای بە کۆمەڵایەتی بوونی ئاکار دەخاتە سەر پشت. مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییە، بە تەنیا و گۆشەگیر ژیان بەسەر نابات، بەڵکوو کار و کردار و ڕەفتاری مرۆڤ هەمیشە جێ دەستی هەلومەرج و ڕەوشی کۆمەڵایەتی پەروەردە، خێزان، کۆمەڵگەیان پێوە دیارە.

سەرچاوە و پەراوێز:

1 – Baruch de Spinoza: Ethik Vierter Teil Lehrsatz. 67. S.250. In: werke in drei Baenden. Band.I. Meiner. Hamburg 2006.

2 – Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft. Meiner. Hamburg 1976. Par.A.840 – 10. B.868. S.755.ff.

٣ – د. زيد عباس كريم: أسبينوزا: الفلسفة الأخلاقية، دارالتنوير للطباعة والنشر، ٢٠٠٨، ص١٠ و ١١ وفي أماكن آخرى.

4 – Jean Paul Sartre: Ist Existentialismue ein Humanismus?! Europa Verlag. Yurich 1947.S.24.ff.

5 – Baruch de spinoza. Ebenda.S192.

6 – Baruch de spinoza. Ebenda.S.226.

7 – Edmund Husserl: Die krisis der europaeischen Wissenschaften und die transzendentale Phaenomenologie. Meiner 292. Hamburg 1996.S.83. Par.17.

8 – Edmund Husserl: Formale und transzendentale Logik. 2 Auflage. Tubingen 1981.S.4

9 – Alfred Cyril Ewing: Ethik. Eine Einfuehrung. Meiner 661. Hamburg 2014. S. 3ff.

10 – Dr. Harald Hoffding: Ethik. Leipziq 1922.S.21ff.